

Vüsal Ağayeva⁹⁷

TOFIQ HACIYEVİN ELMİ İRSİNDƏ XX ƏSRİN ƏDƏBİ DİLİ VƏ DİL SİYASƏTİ

XX əsr Azərbaycan ədəbi dilinin tədqiqi dilçiliyimiz üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu dövrdə Azərbaycan ədəbi dilinin inkişafına bir sıra amillər təsir edir. Belə ki, bu dövrdə Azərbaycanda məktəb və universitetlər şəbəkəsi yaranır və inkişaf edir, mətbuat və milli teatr öz ən yüksək inkişaf mərhələsinə çatır və ən nəhayət müstəqil dövlət yaranır. Bütün bunlar Azərbaycan ədəbi dilinin bütün üslublarının inkişafına şərait yaradır və Azərbaycan ədəbi dili tam mənada formalaşır.

XX əsr Azərbaycan ədəbi dilindən danışarkən mütəxəssislər onu bir neçə mərhələyə bölürlər. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ədəbi dili və sovet dövründə, yəni XX əsrin 20-30-cu illərdən sonrakı Azərbaycan ədəbi dili və müstəqillik dövrü ədəbi dili (1, s.391-436). Tofiq Hacıyev də bu dövr ədəbi dilindən danışarkən onu şərti olaraq bir neçə mərhələyə bölür: Azərbaycan xalq cümhuriyyəti dövründə dil siyasəti və ədəbi dil və Sovet dövründə dil siyasəti və müstəqillik dövrü Azərbaycan dili (2, s.206-420). Dövlət siyasətinin əsas istiqamətlərindən biri də dil siyasətidir. “Ümumiyyətlə, Azərbaycanda dövlət dil siyasətinin formalaşması tarixini aşağıdakı dövrlərə bölmək mümkündür:

1. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövrü (1918-1920);
2. Azərbaycan SSR dövrü (1920-1991);
3. Azərbaycan Respublikası dövrü (1991-ci ildən sonra) (3).

Tofiq Hacıyev doğru olaraq qeyd edir ki, dil siyasəti dövlətin millətə münasibətinin baş göstəricisidir. Dil millətin varlığının və yaşamasının ən mühüm əlaməti olaraq onun (millətin) vəziyyətini – tərəqqisini və tənəzzülünü birbaşa əks etdirir. Dilini bilməyən, əcnəbi dili özünə şifahi ünsiyyət və yazı-pozu vasitəsi kimi seçən dövlət millətindən təcrid olunmuş olur və demək, millətin dərdindən xəbərsiz yaşayır (5, s.285).

Məlumdur ki, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti elan olunanda dövlət dili Azərbaycan türkcəsi elan olundu. “Şərqdə ilk demokratik respublikasının qurucusu olan dövlət xadimləri Azərbaycanın başqa görkəmli ziyalıları ilə birlikdə bütün fəaliyyətləri ərzində Azərbaycan dilinin hüquqları uğrunda mübarizə aparmışdılar. M.Ə.Rəsulzadə, H.B.Ağayev, S.M.Qənizadə və başqaları dil məsələlərinə həsr etdikləri məqalə və çıxışlarında ana dilinin qorunması uğrunda mübarizə aparırdılar” (7, s.10).

ADR hökumətinin ana dilinin – Azərbaycan dilinin bütün sahələrdə dövlət dili kimi işlənməsini təmin etmək üçün müntəzəm tədbirlər gördüyünü qeyd edən alim, 1918-ci il avqustun 28-də Azərbaycan hökumətinin ibtidai və orta məktəblərdə təhsilin ana dilində aparılması haqqında fərmanı verdiyini qeyd edir. “Beləliklə, bir neçə gün sonra sentyabrda məktəblərdə dərslər bütünlüklə ana dilində, türkcə gedəcəkdi. Deməli, təhsil sistemi milliləşdirilmiş olurdu. Bu dövlət dili haqqında fərmandan sonra ana dilinin yeganə dövlət dili kimi hazırlamaq yolunda atılan ən həlledici addım idi” (5, s.285). AXC hökumətinin dil siyasətindəki növbəti tədbiri dövlət dilinin orduda tətbiqi işi ilə əlaqədar idi. 1918-ci il noyabrın 1-də yaradılmış Hərbi Nazirlik həmin dövrdə dövlət strukturunda xüsusi əhəmiyyət kəsb etdiyinə görə ilk vaxtlar ona Nazirlər Şurasının sədri F.X.Xoyski özü başçılıq etmişdi. 1918-ci il dekabrın 25-də artilleriya generalı S.Mehmandarov hərbi nazir təyin olundu. Dekabrın 27-də Səməd bəy Mehmandarov orduda türkcənin mütləq işlədilməsi haqqında əmr verdi, türkcə bilməyən zabitlər bir ay möhlət verildi ki, türkcə komanda verməyi öyrənsinlər.

Dil siyasətində tam milliləşmə üçün iki il vaxt nəzərdə tutulurdu. Ancaq dövlət dili haqqında fərmandan (27 iyun) iki ay sonra (28 avqust) məktəblərdə tədrisin ucdantutma türkcə getməsi haqqında əmr verilməsi o demək idi ki, milliləşməni sürətləndirmək üçün dövlət dili olan türkcənin tədrisi icbari şəkildə həyata keçirilir. Bu, təbii, ciddi çətinlik törədirdi; ən pisi də o idi ki, xeyli uşaq türkcəni bilmədiyi üçün məktəbdən kənar qalırdı. Buna görə də fərmanın icrasında yumşaltma kənar qalırdı. Buna görə də fərmanın icrasında yumşaltma aparıldı. 1918-ci il 7 sentyabr əmri ilə azyaşlı xalqların uşaqları sinifdən nəfərdən az olmadıqda onlara ana dili və öz ilahiyyət fənləri icazə verilirdi. Təhsilin bütün ölkə uşaqlarını əhatə etməsi üçün həmin ilin 13 noyabr göstərişinə görə, bir şəhərdə bir orta məktəb olduqda Xalq Maarif Nazirliyinin razılığı ilə yuxarı siniflərdə rus bölməsinin də açılmasına icazə verilirdi. Bir şəhərdə bir neçə eyni tipli (orta məktəb, gimnaziya və s.) bir neçə tədris müəssisəsi olduqda bir qismi milliləşdirilməli, bir hissəsində tədris rusca aparılmalı idi. Ancaq rus məktəblərində dövlət dilinə geniş yer verilir, türk dili çox intensiv tədris olunurdu. Eyni zamanda həmin qərarda deyilirdi ki, türk ailələrindən olan uşaqlar ancaq milliləşmiş məktəblərdə oxumalı idilər.

Alimin fikrincə, 1918-ci ilin 23 iyulunda Türkiyədən müəllimlər dəvət olunması və dərslilər gətirilməsi haqqında Azərbaycan hökumətinin qərarı və bu qərarla Türkiyədən xeyli kitab və əlli müəllimin gətirilməsi kimi tədbirlər dövlət dilinin surətlə öyrənilməsinə yönəldilmişdi. Beləliklə, ana dilimizin, Azərbaycan türkcəsinin dövlət dili kimi işlənməsi üçün geniş meydan açıldı, dövlətçilik imkanları yarandı və bu dilə sahiblik edən dövlət hakimiyyəti tarix səhnəsinə gəldi. Tofiq Hacıyev doğru olaraq yazır: “Azərbaycan ədəbi dilinin zəngin tarixi, Nəsimi, Füzuli, Mirzə Fətəli, Nəcəf bəy Vəzirov, Həsən bəy Zərdabi tərəfindən işlənilib cıllanmış dolğun lüğəti, kamil qrammatikası ilə dövlət dilinin hər bir ehtiyacını ödəməyə hazır idi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti həmin dillə özünü elan etdi” (5, s.288). Dövrün sənədlərinin təhlilindən sonra alim bu qərara gəlir ki, “dövlət sənədlərinin dili, kifayət qədər aydındır”. Daha sonra isə bu fikri belə izah edir: “Bu o deməkdir ki, Nəsiminin, Füzulinin, Q.Zakirin topladığı dil xəzinəsini eninə-boyuna bütün üslublar işlədə bilər – bunu yenidən yaranan müstəqil Azərbaycan dövlətinin rəsmi sənəd dili təsdiq etdi” (5, s.294).

Artıq qeyd etdiyimiz kimi, Tofiq Hacıyev XX əsr Azərbaycan ədəbi dilindən danışarkən Sovet dövrünü xüsusi

⁹⁷ Azərbaycan Dillər Universiteti. vagayeva905@gmail.com

qeyd edir. Sovet hakimiyyətinin ilk illərində yeni qurulan respublikanın xalqın hökuməti adı ilə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə başlamış milli mənafeli işləri davam etdirirdi. Bu prosesdə Nəriman Nərimanovun dövlət rəhbəri olmasının da mühüm rol oynadığını qeyd edən alim, cümhuriyyət ideyasından gələn yeniliyin çox intensiv şəkildə sirayət etdiyi mədəni-mənəvi faktorlar silsiləsində dil məsələsi (həm ədəbi dil, həm də ümumiyyətlə, xalqın ana dili – ünsiyyət vasitəsi) xüsusilə seçildiyini vurğulayır (3, s.358).

Dil haqqında söhbətlərin dövrün əsas məsələsini təşkil etdiyini qeyd edən alimin fikrincə, bu ona görə belədir ki, dilə, bir tərəfdən, yeni, milli mədəni-maarif işinin tərkib hissəsi və onun vasitəsi – bu tədbirin həyata keçiricisi, digər tərəfdən, onu daşıyan xalqın cismən yaşama və mənəvi varlıq faktoru kimi baxılır. Beləliklə, məktəblə, maariflə bağlı əlifba, imla məsələləri, elmi tərəqqi ilə bağlı termin məsələləri ətrafındakı dava-dalaş səviyyəli söhbətlər də, teatrın, səhnənin, ədəbiyyatın, mətbuatın xəlqiliyi, anlaşılıqlı olması haqqındakı mükəllimələr də, geniş siyasi auditoriya və dövlət ünsiyyət forması bəzəsindəki tədbirlər də bilavasitə dillə bağlanır, dil qızğın siyasi müharibə meydanında sosialist deyilən inqilabın fəth etməli olacağı vacib qalalardan birinə çevrilir. Həqiqətən, dilin azad fəaliyyəti, onun geniş, məhdudiyətsiz tətbiqi olmadan nə mədəni-maarif işləri sürətlə yüksələr, nə də yeni hakimiyyətin xalqa vəd etdiyi siyasi imtiyazlar çiçəklənirdi (5, s.319).

Cümhuriyyət dövründə olduğu kimi, sovet dövrünün ilk anlarından savadsızlığa qarşı mübarizə elan olunduğunu qeyd edən görkəmli dilçi alim, bu hərəkatın iki şəkildə həyata keçirildiyini qeyd edir: bir tərəfdən, məktəblər şəbəkəsi genişlənir, uşaqlar, məktəbyaşlılar təhsilə cəlb olunur; ikinci tərəfdən, gecə kursları təşkil olunur, kitabxanaların, klubların, müxtəlif tipli mədəniyyət ocaqlarının nəzdində fəhlə və kəndlilərə - orta və yaşlı nəslə əlifba dərsləri keçirilir, yazmağı və oxumağı bacarmaq səviyyəsində savad öyrədilir. Savadlanma dairəsinin genişlənməsi, təhsilin dərinləşməsi ümumi mədəni, texniki tərəqqini təmin etməklə, həm də bilavasitə ədəbi dilin inkişafına güclü təsir göstərir. Bu yolla ədəbi dilin fəaliyyət auditoriyası genişlənir: əhali savadlandıqca mətbuat, ədəbiyyat oxuyur, oxu prosesi kütləvi elmi, siyasi, mədəni, tərbiyəvi məlumat verməklə, eyni zamanda ona nitq mədəniyyəti aşılayır.

Mədəni-maarif hərəkatı ilə bağlı başqa bir iş də ədəbi dilin dərininə inkişafını şərtləndirirdi – ana dilinin tədrisi onun qayda-qanunlarının tədqiqi və təhlili ilə bağlanır. Azərbaycan dili mühüm fənn kimi məktəblərdə tədris olunurdu. Akademik doğru olaraq qeyd edir ki, ana dilini dürüst öyrənmək üçün onun qrammatikasını yazmaq lazım idi. Sovet hakimiyyəti illərində kütləvi tədris olunan Azərbaycan dili şüurlu öyrənmək mərhələsinə çatır. Azərbaycan dili qrammatikasının (sərfinin) yaradılması günün inqilabi tələblərindən biri sayılır.

Azərbaycan dili ətrafında müzakirələr gedir və dövlət dil ətrafındakı söhbətlərin həm böyük elmi, həm də ciddi siyasi tərəfini götürür və buna görə də onları intensivləşdirmək, mərkəzləşdirmək, əməli məqsədə yönəltmək üçün ştab – orqan yaradır: “Dilimizin islahı” (Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə komitəsinin nəzdində olan Mərkəzi islah komissiyasının nəşri-əfkarı). “Kommunist” qəzetinin xüsusi əlavəsi olub həftədə bir dəfə çıxan bu səhifələrdə Azərbaycan ədəbi dilinin müxtəlif məsələləri müntəzəm müzakirə olunur. Burada ziyalıların elmi-polemik yazıları ilə yanaşı, zəhmətkeşlərin replikalarına da yer verilir (5, s.323).

Alim doğru olaraq qeyd edir ki, başında hələ Cümhuriyyətin havası olan Azərbaycan mühiti, xalqın qeyrətli övladları ikiüzlü Lenin milli siyasətindən istifadə edərək ana dilinin tətbiqi və işləməsi ilə bağlı gızğın işlər görürdülər. Azərbaycan hökuməti və Azərbaycan ziyalıları Leninin saxtakarlıqla dediyi sözləri müstəqim şəkildə həyata keçirməyə çalışırdılar, guya Leninin sözlərinə əməl edirdilər. “Milli məsələyə dair tənqidi qeydlər”, “Məcburi dövlət dili lazımdır mı?” kimi əsərlərində guya çarizmin ruslaşdırma siyasətini ifşa edən, onu rus dilini məcburi dövlət dili kimi çar imperiyasındakı bütün xalqlara qəbul etdirilməsinə etirazını bildirən V.İ.Lenin milli mədəniyyəti və milli dili bir-birinin inkişafını təmin edən amillər kimi qeyd edir və guya xırda xalqların milli mədəniyyətə inkişafını sürətləndirmək üçün onların dilinə sərbəstlik verilməsini zəruri sayırdı (5, s.324).

Dilçi alim doğru olaraq qeyd edir ki, ilk dövrlərdə Leninin milli dillər haqqında fikirləri Azərbaycanda da həqiqət kimi qəbul edilir və bu məsələ ilə bağlı dövlət siyasətində, ümumi tədbirlərdə rəhbər tutulur.

Azərbaycan milli dilinin respublika miqyasında məhdudiyətsiz tətbiqi ilə bağlı yuxarıdan ardıcıl tədbirlər görülməsinə baxmayaraq, hələ 20-ci illərdə də ədəbi dilimizin normasında ana dili xüsusiyyətlərinin nəinki tamam reallaşmadığını görürük, hətta Azərbaycanda Türkiyə türkcəsi ədəbi dil norması kimi rəsmiləşdirildi. Bu işdə Türkiyədən çağırılan müəllimlər, gətirilən kitablar öz işini görürdü. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Türkiyə ilə təhsil əlaqəsi sahəsindəki razılaşmanı N.Nərimanov təzələdi. Yəni Azərbaycanın bir çox yerlərində, xüsusən də iri şəhərlərdə tədrisdə Türkiyə türkcəsi işlənməyə başladı. “Molla Nəsrəddin” istisna olmaqla mətbuat Türkiyə türkcəsində yazmağa başladı.

Yeni siyasi-ictimai, tarixi və mədəni şəraitin ədəbi dilin normasını əvvəlki yabançı ünsürlərdən birdən-birə təmizləmədiyini qeyd edən alim, birinci onillikdə əksinə, ədəbi dil norması daha da qarmaqarışmış şəkllə düşür, aşkarca korlanır və “Molla Nəsrəddin” jurnalı istisna olmaqla, bütün mətbuat orqanları əcnəbi dil faktlarını bol-bol işlədirdi (5, s.350). Bu prosesin - əcnəbi ünsürlərin ədəbi dildə üstünlüyünün XX əsrin 20-30-cu illərində də davam etdiyini qeyd edən alim ədəbi dilin bütün qatlarında (fonetik, leksik və qrammatik) əcnəbi ünsürlərin normada xüsusi çəkiyə malik olduğunu qeyd edən alim bu onilliklərdə müəyyən fərqlərin olduğu da qeyd edir. Belə ki, Azərbaycan ədəbi dilində 20-ci illərdə ərəb və fars, 30-cu illərdə isə rus və Avropa mənşəli sözləri üstünlük təşkil edir.

Alim qeyd edir ki, bu dövrdə Türkiyə türkcəsi ünsürləri təkcə əcnəbi meyllər ərəb və fars, rus-Avropa meylləri arasında birinci yeri tutmaqla qalmır, hətta milli, Azərbaycan ana dili faktlarını üstələyir. Türkiyə türkcəsi dərsləklərə sirayət edir və məktəbə gedən Azərbaycanlı balaları ana dili yerinə türkcə öyrənirlər; evdə atasına **ata** deyən uşaq məktəbdən evə qayıdanda **baba**, anasına **anne** deməli olur; evdə **bu**, **indi**, **necə** deməyə vərdiş etmiş uşaq məktəbdə ədəbi norma kimi **şu**, **şimdi**, **nasıl** formalarını öyrənir. Üçüncü sinif dərsliyi inqilabdan əvvəl “Üçüncü il” adlandığı

halda, sosialist inqilabından sonra “Üçüncü yıl” adlanır. Kitabdakı şeirlərin əksəriyyəti türk şairlərinindir.

Dərslərdə Azərbaycan şairlərinin təmiz ana dilində yazdıqları şeirləri deyil, ərəb və fars, türkcə ünsürlər olan şeirlərinin istifadəsini qəribə olduğunu qeyd edən Tofiq Hacıyev dərslərin nəsr dilinin də eyni vəziyyətdə olduğunu qeyd edir və publisist və nəsr nümunəsi olan bu mətnin leksik tərkibinə, morfoloji-sintaktik quruluşuna, fonetik tələffüz cəhətlərinə və bütövlükdə intonasiasına görə Türkiyə türkcəsi olduğunu vurğulayır (5, s.355).

Daha sonra alim yazır: “Dövrün mətbuatında müəlliflər türkcənin fonetik, leksik, qrammatik xüsusiyyətlərini qanuni, məcburi fakt kimi işlətməli olurlar. Anadolu türkcəsinin xüsusiyyətləri bütün üslublarda eyni səciyyədə işlənir. Bədii üslubda türkcənin işlənməsində üç səciyyə görünür: 1) molla-nəsrəddinçilər onu norma kimi saymır və işlədəndə də kinayə üçün işlədirdilər; 2) N.Vəzirov, S.S.Axundov kimi sənətkarlar çox seyrək işlədirdilər; əvəzlilikləri çıxmaqla, ümumiyyətlə, leksik türkcədən imtina edirdilər; 3) inqilabdan əvvəl türkcəyə meyl edənlər indi ona ürəklə üz tutur, leksik, fonetik, qrammatik-morfoloji faktlarını eyni dərəcədə gen-bol yazıya alırlar; cavan qələm sahibləri də bu meyləqoşulurlar (5,s.356).

Ümumiyyətlə, S.Rüstəm, S.Vurğun, M.Müşfiq, R.Rza, M.Rahim və başqalarının 20-ci illərdəki və 30-cu illərin əvvəllərindəki əsərlərin dilinin Türkiyə türkcəsi ilə dolu olduğunu qeyd edən alim, şeir dilindəki Türkiyə türkcəsi ünsürlərinin nəsrəkindən işlək olduğunu qeyd edir. Alim dövrün elmi və rəsmi-ışğuzar üslublardan gətirdiyi konkret nümunələrdə Türkiyə türkcəsinin leksik və morfoloji xüsusiyyətlərinin açıq-aydın nəzərə çarpdığını göstərir.

20-ci illərin ədəbi nitq normasında ikinci nüfuzun ərəb və fars dilləri olduğunu qeyd edən alim, ərəb və fars sözlərinin elmi, publisistik və bədii ədəbiyyatın dilində bol-bol işləndiyini qeyd edir. Alim, qəribə səslənsə də, belə bir doğru nəticəyə gəlir ki, əslində müxtəlif üslublarda ərəbcə, farsca ünsürlərin çoxluğu da ədəbi dilimizdə türk – osmanlıca normanın təsiri. Buna səbəb kimi isə alim, tarixən osmanlı dilinin ərəb və fars faktlarının bolluğu ilə səciyyələnməsini göstərir. 20-ci illərdə rus-Avropa sözlərinin işlənməsində, o biri əcnəbi faktların əksinə olaraq, ciddi əndazə olduğunu qeyd edən alim bu mənbədən alınmaların bir qayda olaraq, terminoloji səciyyə daşdığını yazır (5, s.362). 30-cu illərin normasının müasir leksik-qrammatik normanın əsası olduğunu qeyd edən görkəmli alim bu dövr ədəbi normaların həm də sinkretikliyi ilə diqqəti çəkdiyini yazır. Bir tərəfdən, bu normaların 20-ci illər norması ilə səsləşdiyini, digər tərəfdən (və daha çox) müasir normaya uyğun olduğu qənaətinə gəlir. Bədii üslubda da bunun özünün bürüzə verdiyini qeyd edən alim, bu dövrdə türk sözlərinə rast gəlinərsə də bunların əvvəlki onilliklə müqayisədə minimuma endiyini qeyd edir (5, s.366).

Sovet hakimiyyəti dövründə ədəbi dilin bütün funksional üslublarının inkişafı üçün real mədəni-maarif şəraitinin yarandığını qeyd edən alim, 20 illərdən publisist, 30-40-cı illərdən elmi üslubun da vüsətli inkişaf yoluna düşdüyünü, yeni hökumətin Azərbaycan dilini dövlət dili etdiyini və Aprel çevrilişinin ilk günlərindən Cumhuriyyətdən gələn ənənə kimi idarə və müəssisələrdə rəsmi üslubun işləndiyini qeyd edir. 40-cı illərin sonlarından ədəbi dildə gedən standartlaşma müqabilində 50-ci illərdə, 30-cu illərdəki seçmə xəlqilikdən fərqli olaraq, bədii üslubun canlı danışıq meyilləndiyini, yeni məzmununda ifadə, təşbeh və frazeologiyanın işlətməyə başladığını yazır. Canlı danışıq leksik və frazeoloji səviyyələrdə həmin münasibətin 70-ci illərdən qrammatik normaya da nüfuz etdiyini (nəqli keçmiş zamanda **-ib** şəkilçisinin tezləşməsi, *var, deyil* sözlərinin xəbər məqamında xəbərlik şəkilçisi qəbul etmədən işlənməsinin fəallaşması, tabesiz və tabeli mürəkkəb cümlə formalarının bir sıra hallarda tərkibləri sıxışdırılması və s.). Alim bədii üslubun həmin məzmununda təsirinə başqa üsullarlarda da hiss olunduğunu qeyd edir.

Xalq dilinin ədəbi dilə təsirinə dalğa-dalğa, seanslarla olduğunu qeyd edən Tofiq Hacıyevin fikrincə, bir dalğa gəlir, ədəbi dili tutur, alınmaların mövqeyini sarsıdır, donuqluğunu əridir, sükutu pozur, üzün müddətə ədəbi dilə hopur, onun tərəfindən həzm olunur və sonra təzə dalğa gəlir. Məsələn, Vaqif dalğasından sonra Mirzə Fətəli dalğası başladı. Onun həzm olma prosesi gedə-gedə “Molla Nəsrəddin” seansı gəldi, Sabir təsiri başladı. Həmin təsir sovet dövründə, 30-cu illərdə həzm olunub qurtardı, xəlqi zəmində güclü normativ müəyyənləşir. Alimin fikrincə, sovet dövründə, maraqlı olsa da, 50-ci illərdə sovetlərdəki bütün xalqların ədəbi dillərində öz canlı danışıq dillərində təmas gücləndi. O zaman Azərbaycan bədii üslubunda da danışıq dilinə təzə meyl yarandı. Təsədüfi deyil ki, S.Vurğun “Komsomol poeması”nı 50-ci illərin başlanğıcında və 40-cı illərdəki ifadə tərzilə yox, məhz 30-cu illərdəki canlı dil təzahürü ilə tamamlanır. Tofiq Hacıyevin fikrinə, həmişə neologizmə can atan R.Rza bu zaman ancaq canlı danışıq söykəndi və neologizmini orada axtardı. 50-ci illərdə yetişən ədəbi gənclik həmin meyli tutdu. Həmin dalğa sonrakı onillərdə kiçik seanslarla təzələndi. Canlı dilə, xalq yaradıcılığına və klassiklərə söykənən bugünkü gənc ədəbiyyatımız həmin dalğanın əhvalı bütövlükdə ədəbi dilə aşılamağa çalışır. Həmişə olduğu kimi, bu gün də xalq dili ilə ədəbi dil arasında birbaşa əlaqəçi bədii üslubdur. O, ədəbi dili canlı ana dili ovqatında kökləyən nizamlayıcıdır (5, s.369).

1950-ci illərdən kənd cavanlarının kütləvi şəkildə şəhərə axımının ədəbi dildə çevriliş yaratdığını qeyd edən alim, gənclərin bir tərəfdən, şəhərdə (paytaxtda) fabrik və zavodlara işçi kimi, digər tərəfdən, ali məktəblərə, texnikuklara, peşə-sənət məktəblərinə təhsil almağa gəlirdilər və bu da şəhərdə danışıq nisbətini dəyişir; həm insanların trafaret ədəbi nitq canlı kənd danışıqına meyillənir, həm də ölkənin müxtəlif yerlərindən gələn dialekt-şivə xüsusiyyətləri paytaxtın küçələrində, mədəni-kütləvi tədbirlərdə, iclas kürsülərində səslənməyə başlayır. Bu danışıq təkcə fonetik – tələffüz fərqləri deyil, həm də lüğət və frazeologiya fərqləri olduğunu qeyd edən Tofiq Hacıyev, bu ikinci qrup danışıq materiallarının içindən dərhal ədəbi dilə seçmələr başladığını qeyd edir. 1930-cu illərdən qəlibləmə-qəlibləmə gələn ədəbi nitqin bu prosesdə elastikləşməyə başladığını və şeir dilində həmin danışıq, daha doğrusu, yeni ədəbi – danışıq dilinin, yaxud ədəbiləşmiş danışıqın bir əks-sədası kimi nəsr ünsürlərinin girdiyini və bunun ədəbi və bədii dildə xüsusi təzahürü olduğunu yazır.

Həqiqətən də, məhz bu dövrdə müxtəlif ixtisaslar üzrə termin yaradıcılığında, Türköloji qurultayın tövsiyə etdiyi

kimi, canlı dildən, dialektlərdən rus dilində olan terminlərə qarşılıq olan milli sözlər axtarılmğa başlandı. Bu işi yazıçı, şair və jurnalistlər daha dəqiq şəkildə yerinə yetirirdilər. 50-ci illərdən başlayan bu iş sonrakı onilliklərdə daha da fəallaşdı və davam etdi. Bu işin XX əsrin 90-cı illərinə qədər əndazə ilə, özündən çıxıb ifrata varmadan, necə deyirlər, bir ciddi intizamla (nizamla) getdiyini deyən alim, bu zaman mətbuatın üzərində ciddi dövlət nəzarətinin olmasının prosesi münasib məcrada saxladığını, 90-cı illərdən müstəqillik dövründə mətbuat üzərindən yasağın götürülməsinin ilə isə mətbuatın dilində bir sıra halaldır (əslində bir sıra mühərrirlər və özəl qəzetlərin, dərgilərin) sərbəstliyinin özbaşnalıq kimi işlətməyə başladığını haqlı olaraq vurğulayır. Əvvəlki onilliklərdəki **çimərlik** (plyaj), **əyləc** (tormoz), **nəfəslik** (fortoçka), **toplu** // **dərgikimi** uğurlu milli tapıntı sözlərinin sırasının 90-cı illərdə **soyad** (fəmiyyə), **yetərsay** (kvorum), **bilgisayar** (kompüter), **üzçixarma** (kserokopiya), **atəşkəs** kimi neologizmlərin qoşulduğunu qeyd edən alim, bu milli dil yaradıcılığında Türkiyə türkcəsi ilə təmasın xüsusi əhəmiyyət kəsb etdiyini qeyd edərək, 90-cı illərdən Azərbaycan türkcəsində həmin mənbədən xeyli söz işləndiyini qeyd edir və bu misaləri nümunə gətirir: *gündəm, seçim, öndər, uluslararası, önəmli, özəl, özəllik, özəlliklə, özleşmə, özət, iqtidar, müxəlifət, durum, dəstəkləmək, ödül, dönəm, yüzə yüz, (...səksən, ...əlli)*. Alim doğru olaraq qeyd edir ki, bunlar içərisində uğurlu olanı da var: **qurum** (təşkilat), **yayınlamaq** (nəşr etmək), **iqtidar**, **müxəlifət**, **uluslararası** (beynəlxalq), **özəl** (xüsusi), **özəllik** (məxsusilik), **özəlliklə** (xüsusiyyətlə), **özleşmə** (dil termini kimi: milliləşmə), **özət** (rezümə). Alimin fikrincə, qalanlarını işlətmək də olar, işlətməmək də, məsələn, əhəmiyyət yerinə **önəmli**, vəziyyət yerinə **durum**, müdafiə // həmrəy olma – **dəstəkləmə**, mərhələ – **dönəm**, məcbur olmaq – **zorlanmaq**. Alim yazır: “Burada bunu nəzərə almaq lazımdır ki, gələcək nəsillər **əhəmiyyət, vəziyyət, müdafiə, mərhələ** və onlarla sözü anlamadıqda M.P.Vaqif, Q.B.Zakir, Ə.Vahid, S.Vurğunu başa düşməyəcəklər – bugünkü Türkiyə tələbələri, gəncləri Yunus Əmrəni, Qaracaoğlunu anlamaqda çətinlik çəkdiyə kimi. Hələ **helikopter** (vertolyot – hər ikisi alınmadır, ancaq hamının bildiyi alınmanı niyə dəyişsən), **depresyon** (saxıntı, sarsıntı), **gövrə, öyrətmən, sacaq, çarşı** və onlarla bu qəbildən başqaları” (5, s.371).

Alim doğru olaraq qeyd edir ki, sosialist cəmiyyətindən kapitalizmə keçməklə yeni siyasi, iqtisadi, texnoloji vəziyyətin öz söz-terminləri olmalıdır. Bu lüğət bu gün var və yaradılmaqda da davam edir. Lakin alim ürək ağrısı ilə qeyd edir ki, bu yeni anlayışın ifadəçisi sözlərin təxminən hamısının alınmaları öyünüləsi hal deyil. Lakin heç olmasa, orası yaxşıdır ki, bu alınmaların bəziləri bu vaxta qədər dilimizdə işlənilib və mənalara müəyyən vərdiş var. *Bazar iqtisadiyyatı, əsrin müqaviləsi, kommersiya bankı, sahibkarlıq fəaliyyəti, səhmdar, səhmdar cəmiyyəti, audit, auditorlar palatası, antivirus, tender, birja, biznes, biznesmen, sammit, internet, yevro, brikinq, legitim, avtoçağırış, spiker, investisiya...*

Bəzi terminlər paralel işlənir: *kserokopiya // sürətçixarma, konsensium // yekdil, əməkdaşlıq // iş birliyi, ofis // müəssisə, ianə // yardım, innovasiya // yenilik, məhsul // produksiya, evolyusiya // təkamül, diləkcə // ərizə, açıqca // otkritka, provinsiya // əyalət*.

Nəticə olaraq alim bu qənaətə gəlir ki, “hər halda milli termin axtarışında 1950-1960-cı illərdəki işgüzarlıq yoxdur. Bir tənbellik var. Qloballaşma nəminə hazırına nazir olmaq duyğusu hakim kəsilib. Hətta bəzən aşkar saxtakarlığa əl atılır, vaxtilə işlənilib vərdiş olunmuş sözlər əvəzlənir. *Fəza – speys, Salyanəft – Salyanoyl, Şirvanəft – Şirvanoyl, ulduz – star, vaxtölçən – taymer, qisas – vendetta, məşğələ – trening, dəyişmə, keçmə – transfer olunma, xəbər otağı – nyusrum, dəllal – makler, naməlum – inkoqnito, bayağı – banal, birlik – alyans, mətbuat – media...* (5, s.372). Alim haqlı olaraq qeyd edir ki, küçələrdə, yollarda, mətbuatda və televiziyaadakı reklamlar xüsusilə dözülməzdir. Reklamın milli fonetikasi verilmədiyindən təlffüzü bilinmir: Coca-cola, Bipi, Word, Rok-Pro, Excel... Alim doğru olaraq qeyd edir ki, ədəbi dilimiz bu gün möhkəm bünövrə üzərində inkişafı üçün hər bir şəraitin olduğunu qeyd edir. Lakin reklam kompaniyaları öndə olmaqla bir sıra özəl mətbuat orqanlarının qanunun çərçivəsini sındırdığını, televiziya aparıcılarının, müğənnilərin ciddi səhvlərə yol verdiyini konkret nümunələrlə izah edir, vurğu və təlffüz qüsurlarının baş alıb getdiyini qeyd edir.

Qeyd olunmalıdır ki, akademik Tofiq Hacıyevin XX əsrin ədəbi dilinin tədqiqində özünəməxsus yeri vardır. Görkəmli dilçi alim ədəbi dilimizin digər dövrləri ilə yanaşı XX əsrin tədqiqində də özünəməxsus mühakimələri ilə seçilir.

Ədəbiyyat:

1. Xudiyev N. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. Ankara, 1997, 492 s.
2. Əhmədova S. Heydər Əliyevin dil siyasəti. B., İncə, 2010, 212 s.
3. Hacıyev T. Seçilmiş əsərləri. I cild (II hissə). Bakı, Elm, 2017, 448 s.
4. Hacıyev T. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. İki cildə, I hissə, B., Elm, 2012, 476 s.
5. Hacıyev T. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. İki cildə, II hissə, B., Elm, 2012, 392 s.
6. Hacıyev T. Birinci türkoloji qurultayda dil məsələləri // Bakı Universiteti xəbərləri. Humanitar elmlər seriyası. BDU nəşr, 2006, №2, s.18-26
7. Sadıqova S., Həsənli-Qarıbova Ş. Az. Xalq Cümhuriyyəti və milli ədəbi dilin inkişaf tarixi (1918-1920). B., Avropa, 2018, 488 s.
8. İbrahimov E. Türk xalqlarının ortaq əlifba, imla və ünsiyyət dili. B., Mütərcim, 2017, 184 s.

Açar sözlər: dil tarixi, ədəbi dil, dil siyasəti, XX əsr Azərbaycan dili, müstəqillik dövrü Azərbaycan dili

Ключевые слова: история языка, литературный язык, языковая политика, азербайджанский язык XX века, период независимости азербайджанский язык

Keywords: language history, literary language, language policy, 20th century Azerbaijani language, period of independence Azerbaijani language

Xülasə

Görkəmli Azərbaycan dilçisi akademik Tofiq Hacıyev Azərbaycan ədəbi dilinin tarixində xüsusi çəkiyə malik dilçilərdəndir. Onun XX əsrin ədəbi dilinin tədqiqi ilə bağlı yazdığı fikirlər də özünəməxsusluğu ilə seçilir. Məlum olduğu kimi, XX əsr Azərbaycan tarixində önəmli yer tutur. Bu dövrdə Azərbaycan iki dəfə müstəqillik əldə etmiş,

müxtəlif ictimai formasiyalarda yaşamışdır. Heç şübhəsiz, bütün bu proseslər Azərbaycan ədəbi dilində özünü göstərmiş, dilimiz hər bir dövrün xüsusiyyətlərinə uyun olaraq müəyyən istiqamətdə inkişaf etmişdir. Əgər əsrin əvvəllərində ədəbi dilimizin inkişafında XIX əsrin təsiri hələ də hiss olunurdusa, Cümhuriyyət dövründə bu təsir nisbətən azaldı və dilimizin inkişafında yeni mərhələ başladı. Bu dövrdə Azərbaycan ədəbi dilinə Osmanlı türkcəsinin təsiri olduqca böyük idi. Bu proses sovet hakimiyyətinin ilk illərində də davam etdi. Lakin bir müddət sonra xüsusən də 30-cu illərin sonundan sovet Azərbaycanında baş verən proseslər dildə də özünü göstərdi və durğunluq illərində dildə də durğunluq özünü göstərdi. 60-cı illərdən ölkədə gedən demokratikləşmə dildə də özünü büruzə verməyə bilməzdi. Bu proses dilin bütün sahələrində özünü göstərirdi. Bu dövrdə dilin bütün üslubları inkişaf edir, terminlər sabitləşir. Azərbaycan dilinə bir çox dillərdən edilən tərcümələr sozalma prosesini də tənzimləyir və dilin inkişafı üçün zəmin formalaşdırır. Tofiq Hacıyev dildə gedən bütün bu müsbət prosesləri öz əsərlərində qeyd edir. Heç şübhəsiz, görkəmli dil tarixçisi müstəqillik dövrü dil tarixinə də toxunur. Alim bu dövrdə dildə gedən prosesləri və qloballaşmanın dilə mənfi təsirlərini qeyd edir. Ümumilikdə qeyd olunmalıdır ki, Tofiq Hacıyev Azərbaycan dil tarixinin tədqiqində özünəməxsus yerə malik tədqiqatçıdır və onun əsərləri dil tariximizin araşdırılması baxımından müstəsna rola malikdir.

SUMMARY

Prominent Azerbaijani linguist Tofiq Hacıyev is one of the linguists in the history of the Azerbaijani literary language. His remarks on the study of literary language of the 20th century are also remarkable. As you know, the 20th century has a significant place in the history of Azerbaijan. During this period, Azerbaijan gained independence twice and lived in various social forms. Undoubtedly, all these processes are reflected in the literary language of Azerbaijan, and our language has developed in certain directions in accordance with the peculiarities of each period. If in the early nineteenth century the influence of the nineteenth century was still felt in the development of our literary language, this effect was considerably reduced during the Republic and form the basis for the development of the language. The Ottoman Turkish influence on the Azerbaijani literary language during this period was quite significant. This process continued in the early years of Soviet rule. But some of the processes that took place in Soviet Azerbaijan some time later, especially in the late 30s she also showed himself in the language and stagnation in the language during the years of stagnation also manifested itself. The democratization of the country since the 60s could not even express itself in the language. This process manifested itself in all areas of the language. During this period all styles of language are developing, terms are stabilized. Translations from many languages into Azerbaijani also regulate the process of refining and lay the groundwork for language development. Tofiq Hacıyev notes all these positive processes in the language. Without a doubt, a prominent language historian touches upon the history of the language during the period of independence. The scientist notes the negative effects of language processes and globalization on language during this period. In general, it should be noted that Tofiq Hacıyev is a researcher who has a special place in the study of the history of the Azerbaijani language, and his works have an exceptional role in the study of our language history.

РЕЗЮМЕ

Известный азербайджанский лингвист Тофик Гаджиев является одним из лингвистов в истории азербайджанского литературного языка. Его замечания по изучению литературного языка 20-го века также замечательны. Как известно, XX век занимает значительное место в истории Азербайджана. За этот период Азербайджан дважды обрел независимость и жил в разных социальных формах. Несомненно, все эти процессы проявились на литературном языке Азербайджана, наш язык развивался определенным образом в соответствии со спецификой каждой эпохи. Если в начале века влияние XIX века на развитие нашего литературного языка все еще ощущалось, в республике этот эффект был относительно небольшим, и начался новый этап в развитии нашего языка. Влияние османских турок на литературный язык Азербайджана в этот период было довольно значительным. Этот процесс продолжался в первые годы советской власти. Но через некоторое время, особенно в Советском Азербайджане, в конце 30-х годов Процессы, которые происходили в языке, также проявили себя застой в языке в годы застоя также проявился. Демократизация страны с 60-х годов не могла даже выразиться на языке. Этот процесс проявился во всех областях языка. В этот период развиваются все стили языка, стабилизируются термины. Переводы с многих языков на азербайджанский также регулируют процесс уточнения и закладывают основу для развития языка. Тофик Гаджиев отмечает все эти позитивные процессы в языке. Без сомнения, выдающийся историк языка затрагивает историю языка в период независимости. Ученый отмечает негативное влияние языковых процессов и глобализации на язык в этот период. В целом следует отметить, что Тофик Гаджиев - исследователь, занимающий особое место в изучении истории азербайджанского языка и его работы играют исключительную роль в изучении истории нашего языка.

Rayçi: dos.A.S.Cəfərova